

Asist. univ. dr. Ilche Micevski-Ignat

**CUNOAȘTEREA RAȚIONALĂ
ÎN TEOLOGIA
SFÂNTULUI IUSTIN POPOVICI
ȘI A PĂRINTELUI DUMITRU STĂNILOAE**

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului

Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

DOXOLOGIA

Iași, 2022

CUPRINS

PREFAȚĂ	9
INTRODUCERE	19
1. PERSOANĂ ȘI CUNOAȘTERE ÎN TEOLOGIA SFÂNTULUI IUSTIN POPOVICI	29
1.1. Hristos ca Rațiune supremă și Arhetipul creației	29
1.2. Divino-umanitatea lui Hristos – apropiere și cunoaștere personală a lui Dumnezeu	36
1.2.1. Necesitatea întrupării Fiului lui Dumnezeu.....	37
1.2.2. Persoana Fiului lui Dumnezeu cel Întrupat	40
1.2.3. Unirea ipostatică a firilor Mântuitorului Iisus Hristos	45
1.2.4. Divino-umanitatea Mântuitorului, posibilitate de apropiere și cunoaștere personală a lui Dumnezeu.....	48
1.3. Persoana omului și cunoașterea rațională și apofatică a lui Dumnezeu	52
1.3.1. Omul – chip al Logosului și al Sfintei Treimi.....	52
1.3.2. Taina persoanei umane rezidă în taina Sfintei Treimi.....	55
1.3.3. Cunoașterea rațională și apofatică la Sfântul Iustin Popovici.....	57
1.3.3.1. Cunoașterea rațională.....	58
1.3.3.2. Rațiunea autonomă și cunoașterea realităților spirituale.....	61
1.3.3.3. Limitele rațiunii și ale cunoașterii raționale	63
1.3.3.4. Curăția și sfințenia – factori obligatorii pentru cunoașterea apofatică.....	64
1.3.3.5. Cunoașterea apofatică – caracteristică omului îndumnezeit.....	67

1.4. Cunoașterea rațională a creației	72
1.5. Cunoașterea rațională și îndumnezeirea prin Biserică, prin Taine și virtuți	78
1.5.1. Biserica în viziunea Sfântului Iustin Popovici	78
1.5.1.1. Biserica – veșnicia divino-umană care sfințește totul	84
1.5.2. Păcatul și influența lui asupra cunoașterii	87
1.5.2.1. Păcatul întunecă mintea, voința și inima omului	91
1.5.2.2. Pocăința – renaștere în Hristos.....	96
1.5.3. Rolul virtuților și al Sfintelor Taine în progresul cunoașterii	100
1.5.3.1. Credința – unirea cu Hristos și începutul cunoașterii.....	105
1.5.3.2. Rugăciunea – pedagogul cunoașterii.....	110
1.5.3.3. Iubirea – virtutea supremă a cunoașterii.....	113
1.5.3.4. Sfintele Taine – harul lui Dumnezeu dat oamenilor	118
1.5.3.5. Sfânta Euharistie – unire cu Hristos Logosul	122
1.5.4. Sfântul Duh – deplinătatea vieții creștine și a cunoașterii.....	126
1.5.5. Îndumnezeirea omului.....	129
1.6. Cunoașterea rațională în viața veșnică	135
1.6.1. Moartea – trecere în viața veșnică	135
1.6.2. Iadul – moartea veșnică a persoanei umane	140
1.6.3. Raiul – cunoaștere veșnică a lui Dumnezeu și unire cu El	143
1.7. Sinteza primului capitol	150
2. HRISTOS - RAȚIUNEA SUPREMĂ ȘI ARHETIPUL CREAȚIEI ÎN TEOLOGIA PĂRINTELUI DUMITRU STĂNILOAE	155
2.1. Hristos – Rațiunea divină care umple creația cu rațiuni divine	155
2.2. Rațiunea omului – chip al Persoanelor Divine	163
2.2.1. Omul – chip al Cuvântului lui Dumnezeu	163
2.2.2. Ipostazierea rațiunii umane în Ipostasul Fiului sau în Rațiunea ipostatică divină.....	168
2.2.3. Cunoașterea ca paradox sau chenoză voluntară a lui Dumnezeu	175

2.3. Cunoașterea rațională și legătura ei cu cunoașterea apofatică	183
2.4. Cunoașterea rațională prin cele două naturi ale lui Hristos, Fiul lui Dumnezeu cel întrupat	194
2.5. Cunoașterea lui Dumnezeu în împrejurările concrete ale vieții. Îmbinare între cunoașterea rațională și cunoașterea apofatică	201
2.6. Cunoașterea prin Tainele Bisericii și prin unirea cu Hristos. Sinteza între cunoașterea rațională și cunoașterea apofatică	210
2.6.1. Biserica în viziunea părintelui Dumitru Stăniloae	210
2.6.2. Păcatul și patimile întunecă mintea cunoscătoare.....	214
2.6.2.1. Pocăință și purificare	219
2.6.3. Virtuțile și deschiderea spre cunoaștere	223
2.6.3.1. Credința – primul pas al cunoașterii.....	224
2.6.3.2. Rugăciunea.....	227
2.6.3.3. Iubirea – descoperirea lui Dumnezeu.....	228
2.6.4. Unirea cu Hristos și cunoașterea Lui prin Sfintele Taine ale Bisericii.....	233
2.6.4.1. Sfintele Taine – căi de acces spre Dumnezeu	233
2.6.4.2. Sfânta Euharistie – unirea omului cu Rațiunea divină	238
2.6.5. Darurile Sfântului Duh și cunoașterea	246
2.6.6. Iluminarea și îndumnezeirea omului	251
2.6.6.1. Rațiunea și mintea.....	251
2.6.6.2. Iluminarea omului	254
2.6.6.3. Îndumnezeirea omului.....	257
2.7. Cunoașterea rațională în viața veșnică	260
2.7.1. Moartea – trecere de la viața temporală la viața veșnică.....	260
2.7.2. Raiul – cunoaștere și odihnă veșnică în iubirea lui Dumnezeu	265
2.7.3. Iadul – încremenire veșnică într-un haos de nonsensuri.....	269
2.8. Sinteza celui de-al doilea capitol	274

3. RAȚIUNE ȘI CUNOAȘTERE – STUDIU COMPARATIV LA TEOLOGIA DESPRE CUNOAȘTEREA RAȚIONALĂ LA SFÂNTUL IUSTIN POPOVICI ȘI LA PĂRINTELE DUMITRU STĂNILOAE. DIFERENȚE ȘI ASEMĂNĂRI	277
3.1. Cunoașterea rațională și Persoana divino-umană a lui Hristos în teologia Sfântului Iustin Popovici și a părintelui Dumitru Stăniloae	277
3.1.1. Rațiunea divină sau Logosul creației.....	277
3.1.2. Persoana divino-umană a lui Hristos	284
3.1.3. Persoana omului și cunoașterea	292
3.1.4. Catafatic și apofatic în gândirea teologică a Sfântului Iustin Popovici și a părintelui Dumitru Stăniloae.....	296
3.2. Cunoașterea lui Dumnezeu în viață prin virtuți și participarea la Tainele Bisericii	306
3.2.1. Biserica în viziunea Sfântului Iustin Popovici și a părintelui D. Stăniloae	306
3.2.2. Păcatul și influența lui asupra omului	311
3.2.3. Pocăința – răstignirea de sine și reînnoirea omului	318
3.2.4. Virtuțile – trepte spre cunoașterea lui Dumnezeu	323
3.2.5. Sfintele Taine – transcendere spre o unire cu Dumnezeu	328
3.3. Cunoașterea lui Dumnezeu după moarte sau în viața veșnică	337
3.3.1. Moartea – cale de transcendere spre viața veșnică.....	337
3.3.2. Iadul – singurătate departe de Dumnezeu	339
3.3.3. Raiul – participare la plinătatea și iubirea lui Dumnezeu	344
3.4. Sfântul Iustin Popovici și părintele Dumitru Stăniloae, urmași ai Sfinților Părinți	349
3.5. Sinteza celui de-al treilea capitol	360
CONCLUZII	363
BIBLIOGRAFIE	371

PREFAȚĂ

Lucrarea de față reprezintă teza de doctorat a domnului asistent Ilche Micevski, susținută la Facultatea de Teologie Ortodoxă „Justinian Patriarhul” a Universității din București în anul 2019 și ea are ca temă o evaluare comparativă a contribuțiilor teologice pe care le-au adus doi dintre reprezentanții cei mai străluciți ai curentului neopatristic ortodox din secolul al XX-lea: Părintele Dumitru Stăniloae și Părintele Justin Popovici, ultimul fiind canonizat recent de Biserica Ortodoxă Sârbă. Din întreaga creație teologică a celor doi iluștri profesori de Dogmatică Ortodoxă, autorul își propune să investigheze și să evalueze contribuția adusă de aceștia la capitolul gnoseologie. Cercetarea tuturor aspectelor acestui capitol de teologie sistematică a necesitat o muncă laborioasă, o cercetare aprofundată a numeroase lucrări și studii și o exprimare nuanțată pentru a surprinde cu precizie implicațiile profunde pe care le are gnoseologia în cuprinsul celorlalte dogme, precum cosmologia, antropologia, hristologia, eclesiologia și eshatologia. Pe de altă parte, acest tip de investigație comparativă presupune cunoașterea de ansamblu a viziunii teologice a celor doi mari teologi, pentru ca evaluarea domeniului respectiv să fie cât mai completă.

Izvoarele bibliografice utilizate sunt de certă valoare și i-au permis autorului să configureze în mod exact toate aspectele principale ale temei abordate și să formuleze în mod argumentat o evaluare critică a ideilor și conceptelor analizate în fiecare capitol al lucrării. Oportunitatea cunoașterii limbilor română și sârbă, în care cei doi teologi iluștri au elaborat lucrările lor dogmatice, a

permis accesul direct la conținutul contribuțiilor lor excepționale, iar, în paralel, și la studiile ucenicilor acestora, ei însuși teologi de valoare. Așa cum cititorul însuși va avea posibilitatea să remarce, calitatea discursului teologic este asigurată de nivelul ridicat al informațiilor bibliografice, de profunzimea analizelor efectuate, de referirile constante la cercetările din domeniul teologiei dogmatice contemporane și, nu în ultimul rând, de justetea și temeinicia afirmațiilor și a concluziilor.

Cuprinsul lucrării este structurat pe trei capitole, fiecare având mai multe subcapitole, precedate de o introducere și urmate de concluzii. În introducere, autorul prezintă cadrele generale ale temei abordate, structura proiectului, precum și stadiul actual al cercetărilor în acest domeniu, motivând alegerea acesteia. Actualitatea și importanța subiectului ce urmează a fi tratat sunt fundamentate pe interesul pentru capitolul gnoseologic, manifestat în teologia ortodoxă actuală, dar și în cultura contemporană.

Primul capitol este intitulat „Persoană și cunoaștere în teologia Sfântului Iustin Popovici” și conține o expunere sistematică a principalelor coordonate ale gnoseologiei ortodoxe elaborate de teologul sârb. Punctul de pornire al investigației îl reprezintă învățătura despre Hristos, Rațiunea sau Logosul divin al creației, prin Care toate au fost aduse la existența, ele fiind marcate de pecetea spirituală a Logosului, numită de Sf. Justin Popovici „logositatea creației”. În întruparea sau înomenirea Fiului lui Dumnezeu și în unirea ipostatică a celor două firi, divină și umană, se află temeiul ultim al posibilității cunoașterii lui Dumnezeu, în viziunea acestui teolog, puternic ancorat în gândirea Sfinților Părinți răsăriteni. Celălalt temei îl constituie chipul divin din om, deopotrivă hristic și treimic, care permite rațiunii umane, potențate de credință și de har, să aibă acces nemijlocit la cunoașterea lui Dumnezeu prin Fiul Său întrupat.

Urmează o prezentare analitică a modului în care Sfântul Justin Popovici definește cunoașterea rațională și cea apofatică, cele două căi prin care persoana umană se poate apropia de

Sfânta Treime pentru a cunoaște adevărul revelat cu privire la Existența divină supremă.

Un specific incontestabil al gnoseologiei acestui ilustru reprezentant al curentului neopatristic ortodox îl constituie rolul pe care el îl atribuie, în procesul dinamic al cunoașterii lui Dumnezeu, Bisericii, Sfintelor Taine și practicării virtuților. În alți termeni, se demonstrează că, fără o dimensiune eclesială, una sacramentală și una ascetică, cunoașterea lui Dumnezeu rămâne rece, distantă și fără efecte ontologice asupra subiectului cunoscător, practic imposibilă sau sortită eșecului. Autorul identifică o serie întregă de argumente în acest sens în opera Sfântului Justin Popovici, o mare parte provenind din Dogmatica sa, cealaltă parte din studii, cele mai multe nefiind traduse încă în limba română.

Ar fi greșit să se creadă că Sfântul Justin Popovici raportează procesul cunoașterii doar la credincios și la Persoana lui Hristos, Logosul Întrupat al Tatălui, deoarece, așa cum descoperă și autorul, Persoana Duhului Sfânt este și Ea prezentă în această ecuație duhovnicească a cunoașterii lui Dumnezeu, Duhul fiind Cel care lucrează efectiv la hristificarea credincioșilor, adică la ridicarea de la chip și asemănare, ceea ce echivalează cu îndumnezeirea omului, scopul ultim al întrupării, jertfei și învierii lui Hristos, Revelatorul Treimii.

Ultima parte a capitolului întâi este consacrată analizei dimensiunii eshatologice a gnoseologiei ortodoxe, definită și aprofundată în operele Sfântului Justin Popovici. Teza centrală este aceea a posibilității cunoașterii lui Dumnezeu și în viața viitoare, atunci când cei răscumparați și îndumnezeiți se vor fi unit total cu Persoana Logosului divin al Tatălui și, prin umanitatea Lui desăvârșită, vor avea posibilitatea să cunoască cu „mintea lui Hristos” creația restaurată, în care rațiunile divine vor fi transparente celor umpluți de Duhul Sfânt. La polul opus, cei ce au refuzat cunoașterea lui Dumnezeu pe pământ și s-au închis în limitele strâmte ale egoismului desfigurant, vor fi în imposibilitatea oricărei cunoașteri adevărate, rămânând veșnic robiți de întunericul necunoaștinței și al lipsei de iubire. Viziunea Sfântului Justin Popovici asupra

dimensiunii eshatologice a cunoașterii lui Dumnezeu este puternic marcată de accente ascetico-mistice, de natură să sugereze profunzimea cunoașterii unitive și transformatoare din punct de vedere ontologic, realizată de sfinți în Împărăția lui Dumnezeu.

Capitolul al doilea este dedicat învățaturii despre cunoașterea lui Dumnezeu, dezvoltată și adâncită de către părintele Dumitru Stăniloae, atât în Dogmatica sa, cât și în alte lucrări, citate de autor. Cercetarea efectuată urmează aceeași tipologie, aplicată anterior pentru descrierea și evaluarea gnoseologiei Sfântului Justin Popovici. Excursul pornește tot de la Persoana Logosului divin, Rațiunea supremă, Care a imprimat raționalitate întregii creații, iar îngerilor și oamenilor le-a dăruit rațiunea, reflectare a Rațiunii divine necreate. La părintele Stăniloae, viziunea asupra gnoseologiei ortodoxe este tot atât de personalistă ca și la Sfântul Justin Popovici, cunoașterea lui Dumnezeu, fie rațională, fie apofatică, reprezentând o cunoaștere interpersonală, cu puternice accente existențiale și cu urmări ontologice la nivel uman. Este o viziune de proveniență patristică certă, cu implicații ascetico-mistice decisive, departe de orice gândire de factură scolastică sau neoscolastică.

Autorul ilustrează analiza conceptelor și raporturilor gnoseologice cu cele mai reprezentative idei și reflexii teologice ale părintelui Dumitru Stăniloae, care au deschis Dogmatica Ortodoxă spre cultul și spiritualitatea Bisericii. Centralitatea Persoanei lui Hristos în procesul cunoașterii lui Dumnezeu este corect justificată și argumentată, cu specificarea că raportul dintre catafatic și apofatic se conciliază în taina lui Hristos, Cel care este concomitent Cuvântul și Fiul Tatălui. Spre deosebire de Sfântul Justin Popovici, părintele Stăniloae reușește să realizeze o sinteză între cele două modalități de cunoaștere a lui Dumnezeu, propriu-zis între cunoașterea rațională și cea apofatică, descriind relația interioară și complementaritatea acestora în procesul cunoașterii.

O contribuție specifică părintelui Stăniloae, analizată și comentată în lucrarea pe care o prefațăm, este cea referitoare la cunoașterea lui Dumnezeu din împrejurările concrete ale vieții, de o factură existențială și personalistă evidentă, care vine să completeze viziunea

de ansamblu asupra procesului de cunoaștere a lui Dumnezeu de către oamenii credincioși.

Dimensiunea eclesială și cea sacramentală a gnoseologiei ortodoxe, pe larg dezvoltate de părintele Stăniloae, așa cum demonstrează autorul, sunt completate în chip fericit de dimensiunea ascetică, materializată în realizarea virtuților și de cea mistică, ilustrată în mod deosebit de isihăști, care au avut efectiv experiența apofatică a luminii divine necreate. În acest moment al excursului teologic este inserat rolul special al Duhului Sfânt în procesul cunoașterii lui Dumnezeu, exemplificat și prin viziunea filocalică a celor trei trepte ale desăvârșirii: despățimire, iluminare și unire cu Dumnezeu.

Analiza contribuției gnoseologice a părintelui Stăniloae se încheie cu evaluarea dimensiunii eshatologice, bogat ilustrată în opera sa, și care încoronează viziunea personalist-comunitară și experiențial-duhovnicească asupra etapelor ce trebuie parcurse în cunoașterea lui Dumnezeu, cunoaștere ce se va deschide total infinitului lui Dumnezeu în veacul viitor. Această contribuție pune încă o dată în evidență sinteza neopatristică a părintelui Stăniloae, caracterizată de convergența între teologie, spiritualitate și cult.

Cel de-al treilea capitol al lucrării are ca obiect al cercetării identificarea și analizarea diferențelor și asemănărilor existente în contribuția gnoseologică a Sfântului Justin Popovici și în cea a părintelui Dumitru Stăniloae. Autorul evaluează corect atât opiniile teologice comune, cât și ceea ce îi deosebește, diferențele fiind mai mult conceptuale sau terminologice și mai puțin de substanță. Este remarcat faptul că doar părintele Stăniloae dezvoltă sintagma „rațiuni divine plasticizate” și doar el adâncește teologia rașunilor divine (logoi) din creație, sub influența directă a Sfântului Maxim Mărturisitorul.

Un specific al gnoseologiei Sfântului Justin Popovici îl constituie utilizarea preponderentă a sintagmei „Persoana divino-umană a lui Hristos”, care urmărește cu certitudine să reliefeze permanent taina unirii ipostatice, din care decurge îndumnezeirea

firii umane asumate, iar de aici posibilitatea ca omul, ființa rațională, să aibă acces nemijlocit la îndumnezeirea propriei persoane, care începe aici, în Biserică, prin Sfintele Taine, dar se desăvârșește dincolo, în Împărăția Preasfintei Treimi. Cu alte cuvinte, ceea ce l-a preocupat pe marele teolog sârb a fost relația interioară dintre hristologie și antropologie, recuperată, așa cum se cunoaște, de către curentul neopatristic ortodox. Pe de altă parte, hristocentrismul creației și al antropologiei reprezintă un punct comun în viziunea gnoseologică a celor doi autori studiați.

Un alt specific al Sfântului Justin constă în folosirea alternativă a apelativului „Dumnezeu-Om” pentru Persoana Logosului divin întrupat, care este fără îndoială mai exactă din punct de vedere dogmatic decât apelativul „Dumnezeu-Omul”, folosit de alți teologi, deoarece Persoana Mântuitorului Iisus Hristos este și rămâne divină și după întrupare. Propriu-zis, expresia „Persoana divino-umană a lui Hristos” se utilizează în Dogmatica ortodoxă doar pentru a sublinia realitatea distinctă și coexistența eternă a celor două firi, divină și umană, în Ipostasul Fiului și Cuvântului lui Dumnezeu.

Și tot la ilustrul teolog sârb se remarcă utilizarea frecventă a viziunii despre destinul omului înscris în chipul divin din el și care poate fi definit drept divino-umanizarea persoanei umane. De notat faptul că această viziune profund creștină, evanghelică și patristică deopotrivă, este opusă diametral umanismului filosofic sau științific, care închide pe om într-un univers fără Dumnezeu, fără perspectiva unei eternizări a persoanei umane cu Dumnezeu și prin Dumnezeu.

Cu referire la viziunea gnoseologică comună celor doi teologi celebri, autorul subliniază atenția deosebită acordată teologiei întrupării, o altă recuperare necesară și vitală Dogmaticii și Spiritualității ortodoxe, revenindu-i meritul acestui curent neopatristic de a se fi întors la concepția Sfinților Părinți, potrivit căreia Întruparea are consecințe soteriologice directe, ignorate de teologiile eterodoxe.

Autorul identifică o anumită deosebire și la nivelul antropologic al gnoseologiei ortodoxe în viziunea celor doi teologi: „O diferență evidentă a antropologiei celor doi teologi studiați în această teză este că Sfântul Iustin Popovici nu face o legătură între om și rațiunile lumii, pe când părintele Stăniloae are o antropologie aprofundată pe baza rațiunii omului și rațiunilor lumii create”. În schimb, Sfântul Justin Popovici accentuează permanent teologia chipului divin din om, premisă majoră a posibilității îndumnezeirii, hristificării și „treimizării” persoanei umane, care nu este creată doar după chipul Logosului divin, ci, concomitent, și după chipul Sfintei Treimi, în sensul că oamenii poartă și personal, și comunitar, chipul divin din ei, pe baza căruia pot ajunge la asemănarea cu Dumnezeu.

Un punct central comun celor doi teologi studiați este, în opinia autorului, cel reprezentat de importanța Bisericii pentru procesul cunoașterii lui Dumnezeu de către om. Ambii teologi accentuează puternic fundamentul hristic al Bisericii, ceea ce evidențiază, în termeni dogmatici, relația interioară sau inseparabilitatea dintre hristologie și eclesiologie, în ceea ce privește domeniul gnoseologiei ortodoxe.

Lista asemănărilor și a deosebirilor este evident mai lungă, dar de fiecare dată autorul reușește să identifice și să evalueze corect importanța și semnificația lor teologică.

Concluziile finale ale lucrării rezumă în mod succint rezultatele investigației întreprinse de către autor în elucidarea tuturor aspectelor temei gnoseologice abordate. Sunt reiterate principalele idei și concepte analizate și evaluate în desfășurarea cercetării, sunt fixate principalele repere ale teologiei gnoseologice și sunt evidențiate contribuțiile inegalabile aduse de Sfântului Justin Popovici și de părintele Dumitru Stăniloae în acest domeniu, extrem de actual și de important al teologiei ortodoxe, în contextul actual misionar al Bisericii și al dialogului dintre teologie și cultură.

Contribuția personală a autorului în elaborarea acestei substanțiale lucrări de teologie dogmatică constă în investigarea cu profesionalism a temei abordate, evaluând și interpretând corect

opiniile și contribuțiile teologice ale Sf. Justin Popovici și ale părintelui Stăniloae referitoare la gnoseologia ortodoxă.

Originalitatea demersului său constă, pe de o parte în cercetarea analitică și sistematică a concepțiilor gnoseologice dezvoltate de cei doi teologi, poate cei mai reprezentativi pentru curentul neopatristic ortodox al secolului al XX-lea, identificând cu precizie cele mai semnificative aspecte, iar, pe de altă parte, în analiza comparată a contribuțiilor acestora, identificând și evaluând critic asemănările și deosebirile în domeniul gnoseologiei. Un avantaj net al autorului în efectuarea acestei cercetări științifice l-a constituit accesul direct la conținutul celor mai reprezentative opere ale celor doi teologi, pe baza cunoașterii limbilor sârbă și română.

Multitudinea de informații a fost corect sistematizată, interpretată și evaluată, așa încât au fost formulate concluzii temeinice și la obiect. Cercetarea întreprinsă este caracterizată de obiectivitate științifică, de onestitate și acrivie, demonstrând o adevărată familiaritate cu gândirea teologică a iluștrilor profesori de teologie ortodoxă. Prin întreaga muncă de concepere și de redactare, autorul a dovedit cunoștințe solide de specialitate, reale capacități de analiză și sinteză și deosebită maturitate teologică, lucrarea elaborată fiind extrem de meritorie și umplând un gol în literatura teologică de specialitate.

Investigarea științifică a unui capitol de dogmatică mai puțin cercetat, cum este cazul gnoseologiei, prin intermediul operelor celor mai reprezentativi teologi ortodocși ai secolului al XX-lea, este de natură să deschidă un nou orizont asupra unor aspecte mai puțin investigate până în prezent de teologii români. Cunoașterea și evaluarea corectă a concepției gnoseologice ortodoxe este astăzi cu atât mai necesară, cu cât cultura și știința vor să-și impună în conștiința contemporanilor propriul lor model de cunoaștere, care face abstracție de Dumnezeu, dar și de vocația și destinul omului din punct de vedere teologic. Fără o teologie a prezenței lui Dumnezeu în creație și în istoria umană, nu se poate pretinde descifrarea adevărului ultim al întregii existențe create.

Valoarea aplicativă a acestei lucrări rezidă în posibilitatea utilizării cercetărilor întreprinse în aprofundare domeniului gnoseologiei ortodoxe, care nu este încă suficient cercetat și de care depinde explicitarea corectă și plenară a tuturor dogmelor Bisericii Ortodoxe. Pe de altă parte, lucrarea reprezintă un model pentru tinerii teologi, care sunt chemați să investigheze în mod comparativ marile direcții ale Dogmaticii ortodoxe.

Dovedind o bună orientare în domeniul investigat, tânărul teolog Ilche Micevski, asistent universitar la Facultatea de Teologie Ortodoxă din Skopje, Macedonia de Nord, a utilizat în mod judicios în procesul cercetării științifice metoda analitică, pe cea sintetică și pe cea comparativă. Stilul în care a fost elaborată lucrarea este clar și coerent, ilustrând experiență publicistică și maturitate de gândire teologică. Autorul demonstrează solide cunoștințe de specialitate, capacitate de speculație teologică și de sintetizare a informațiilor, fapt dovedit și de calitatea științifică a concluziilor lucrării. Bibliografia utilizată în elaborarea lucrării este de strictă specialitate, de calitate și adusă la zi, fapt ce conferă valoare și credibilitate maximă cercetării efectuate de către autor.

Considerăm că această lucrare de teologie dogmatică ortodoxă reprezintă o contribuție remarcabilă la descifrarea comorilor de gândire din operele celor mai de seamă teologi ortodocși ai secolului trecut, referitoare la problema cunoașterii lui Dumnezeu, premisă majoră a accesului la valorile nepieritoare ale Ortodoxiei universale.

Pr. prof. univ. emerit Ștefan Buchiu

INTRODUCERE

Problema gnoseologiei în Teologia ortodoxă are origini încă de la începuturile creștinismului. Aspectele gnoseologice nu sunt reprezentate sistematic și organizat în cărțile Noului Testament, dar nu înseamnă că ele nu existau în preocupările creștinilor. Odată cu libertatea de exprimare a creștinismului ca religie permisă și cu apariția operelor teologice ale Părinților Bisericii, încep să apară și preocupările gnoseologice. La unii Sfinți Părinți ele sunt mai sintetizate și organizate, iar la alți Părinți ai Bisericii se regăsesc în operele lor predicatoriale, morale și chiar dogmatice. Sfântul Maxim Mărturisitorul este un teolog prin excelență și în opera lui se pot vedea clar preocupările gnoseologice, adică preocupări de cunoaștere a rațiunilor lucrurilor create și a lui Dumnezeu, izvorâtă din cunoașterea creației Lui. Acest mare teolog este citat adeseori de către teologii contemporani studiați în această teză de doctorat, revenind adeseori asupra lui când este vorba de aspectele gnoseologice. Un alt teolog prin excelență este Sfântul Grigorie Palama, care a mers mai departe, explicând traseul ascetic și gnoseologic al creștinului și întâlnirea lui personală cu Dumnezeu, prin energiile dumnezeiești necreate. De la Sfântul Maxim Mărturisitorul până la Sfântul Grigorie Palama, observăm o dezvoltare substanțială a gnoseologiei creștine ortodoxe în teologia experienței. Bineînțeles, gnoseologia ortodoxă nu se rezumă la teologia acestor mari teologi, ci este mereu dezvoltată de către alți teologi posteriori lor, până în zilele noastre, fiecare aducând contribuții la înțelegerea cunoașterii lui Dumnezeu, care este și scopul gnoseologiei.

Tratarea aspectelor cunoașterii în teologia Sfântului Iustin Popovici și a părintelui Dumitru Stăniloae este o contribuție din partea lor la gnoseologia ortodoxă, inspirată și argumentată din operele Sfinților Părinți. Ei sunt contemporani și creează în aceeași perioadă, *aducându-și contribuțiile personale la gnoseologia ortodoxă*, urmând cu fidelitate tradiția și învățăturile Sfinților Părinți, adică urmând Tradiția Bisericii Ortodoxe. Gnoseologia lor este cuprinsă în aproape toată opera teologică pe care au scris-o, mai ales în teologia hristologică: unde Logosul lui Dumnezeu este Rațiunea Supremă și Arhetipul creației, unde divino-umanitatea Mântuitorului Iisus Hristos este punctul central în cunoașterea omului. În antropologie: unde omul cu mintea și rațiunea sa ajunge la cunoașterea creației (cosmologia) și a lui Dumnezeu, prin participarea activă în Tainele Bisericii și săvârșirea de virtuți (eclesiologie). Chiar și în eshatologie cunoașterea continuă în viața veșnică în comuniunea cu Dumnezeu.

Motivația: Alegerea temei despre *Cunoașterea rațională în teologia Sfântului Iustin Popovici și a părintelui Dumitru Stăniloae* este motivată de interesul de a afla rolul minții și al rațiunii umane în cunoașterea rațională și apofatică a lui Dumnezeu și a creației, în teologia celor doi teologi contemporani menționați mai sus. Pe de altă parte, cunoașterea rațională este un aspect teologic important pe lângă cunoașterea apofatică. Cunoașterea rațională o precedă pe cea apofatică, iar cunoașterea rațională a creației trimite pe om la cunoașterea lui Dumnezeu. Legătura care se formează între minte și rațiunea umană este foarte strânsă în ceea ce privește cunoașterea omului.

Importanță și actualitate: Tema studiată este importantă deoarece studiază cunoașterea rațională în teologia a doi teologi contemporani, Sfântul Iustin Popovici și părintele Dumitru Stăniloae, făcând o comparație și un studiu analitic între hristologia, antropologia, cosmologia, eclesiologia, eshatologia și gnoseologia celor doi autori. Amândoi Îl au în centrul teologiei lor pe

Mântuitorul Iisus Hristos, fără de Care nu se poate vorbi de cunoaștere pentru că natura Lui divină este strâns legată de natura umană și prin Care și în Care omul înaintează în cunoaștere. Importanța temei studiate crește, având în vedere compararea „teologiei” celor doi autori contemporani, care au trăit și au creat în paralel. Așa se pot vedea asemănările și diferențele cuprinse în opera lor teologică, cu privire la aspectul cunoașterii și contribuția lor la aspectele gnoseologiei ortodoxe.

Actualitatea temei constă în analizarea aspectelor cunoașterii raționale din punct de vedere teologic, cu precădere la doi autori teologi contemporani, care pe lângă gnoseologia teologică clasică, fac referiri și se raportează la cunoașterea rațională contemporană și impactul ei asupra vieții omului de astăzi. Comparația făcută aduce noutăți cu privire la gnoseologia Sfântului Iustin Popovici și a părintelui Dumitru Stăniloae, importantă în înțelegerea gnoseologiei de către noi, și actualizarea ei astăzi prin sinteza neopatristică. Studiarea cunoașterii raționale în teologie ne arată limitele ei în cunoașterea prin mijloace autonome, dar cel mai clar se evidențiază prin studierea cunoașterii raționale și celei apofatice în comuniunea cu Dumnezeu în Biserica Ortodoxă.

Referitor la **stadiul cercetărilor** cu privire la gnoseologie în gândirea teologică a Sfântului Iustin Popovici și a părintelui Dumitru Stăniloae, putem spune că trezește interes în preocupările teologilor contemporani, dovedit prin cărțile sau studiile publicate care tratează tematica cunoașterii, într-o măsură mai mare sau mai mică, aflată în opera teologică a celor doi teologi studiați în această teză de doctorat. Gnoseologia în opera părintelui Dumitru Stăniloae a fost apreciată și studiată de mai mulți teologi, români și străini. Despre gnoseologia sau cunoașterea în opera părintelui Dumitru Stăniloae au scris următorii autori: Părintele Profesor Ștefan Buchiu a studiat cunoașterea apofatică în gândirea părintelui Stăniloae¹. De asemenea, Părintele Calinic Berger a scris o teză de doctorat intitulată *Teognosia – sinteza dogmatică și duhovnicească a părintelui Dumitru Stăniloae*², în care analizează

aspectul cunoașterii în gândirea părintelui Stăniloae. Gnoseologia în opera părintelui Stăniloae a fost sintetizată de părintele Profesor Cristinel Ioja în cartea *Dogmatică și dogmatişti. Prolegomena privind aprofundarea Teologiei Dogmatice Ortodoxe în România în a doua jumătate a secolului al XX-lea și începutul secolului al XXI-lea*³. O privire analitică despre cunoaștere în opera părintelui Dumitru Stăniloae au scris Emil Bartoș în cartea *Conceptul de îndumnezeire în teologia lui Dumitru Stăniloae*⁴ și Jürgen Henkel în *Îndumnezeire și etică a iubirii în Spiritualitatea ortodoxă. Ascețica și Mistica părintelui Dumitru Stăniloae*⁵. Părintele Andrew Louth face o referire scurtă la teologia rațională și cea apofatică a părintelui Stăniloae în cartea lui despre *Gânditori ortodocși moderni*⁶. Aspectul cunoașterii la părintele Dumitru Stăniloae a fost cercetat și în studii teologice publicate în România. Amintim studiul părintelui Grigore Dinu Moș, „Cunoașterea catafatică și apofatică în teologia părintelui Dumitru Stăniloae”⁷, studiul părintelui Nicolae Moșoiu, „„Dumnezeu ne-a făcut pentru a-L cunoaște». Scurtă introducere la *Theognosia* în

¹ Ștefan Buchiu, *Cunoașterea apofatică în gândirea Părintelui Stăniloae*, Basilica, București, 2013.

² Calinic Berger, *Theognosia – sinteza dogmatică și duhovnicească a părintelui Dumitru Stăniloae*, traducere ieromonah Nectarie (Dărăban), Deisis, Sibiu, 2014.

³ Cristinel Ioja, *Dogmatică și dogmatişti. Prolegomena privind aprofundarea Teologiei Dogmatice Ortodoxe în România în a doua jumătate a secolului al XX-lea și începutul secolului al XXI-lea*, Editura Doxologia, Iași 2017, pp. 96-101.

⁴ Emil Bartoș, *Conceptul de îndumnezeire în teologia lui Dumitru Stăniloae*, Editura Cartea Creștină, Oradea, 2002, pp. 43-90.

⁵ Jürgen Henkel, *Îndumnezeire și etică a iubirii în Spiritualitatea ortodoxă. Ascețica și Mistica părintelui Dumitru Stăniloae*, Traducere diac. Ioan I. Ică jr., Deisis, Sibiu, 2006, pp. 143-171.

⁶ Andrew Louth, *Gânditori ortodocși moderni, de la Filocalie până în prezent*, Traducere din limba engleză de Justin A. Mihoc, Cristian Untea și Lucian Filip, Editura Doxologia, Iași, 2017, pp. 269-272.

⁷ Grigore Dinu Moș, „Cunoașterea catafatică și apofatică în teologia părintelui Dumitru Stăniloae”, în vol. Dumitru Megheșan et al. (coord.), *Academician Preot Profesor Dr. Dumitru Stăniloae – Părintele teologiei românești*, Simpozion național – Oradea, 8-9 Iulie 2013, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2014, pp. 77-85.

gândirea Părintelui Profesor Dumitru Stăniloae⁸, studiul lui Ovidiu Sferlea, „Interpretarea și receptarea teoriei epectazei în gândirea Părintelui Dumitru Stăniloae⁹”, studiul părintelui Cristian Sonea, „Identitate și alteritate. Misterul și paradoxul cunoașterii de sine în teologia Părintelui Dumitru Stăniloae¹⁰”. Aspectul raționalității în gândirea teologică a părintelui Dumitru Stăniloae a fost studiat în următoarele studii: „Colocviul fără de sfârșit. Rațiunea de a fi a creației în gândirea părintelui Dumitru Stăniloae¹¹”, „Communio, Părintele Dumitru Stăniloae și rațiunea ecclesial-colocvială a existenței¹²”, scrise de părintele Doru Costache. De asemenea, și părintele Tache Sterea a studiat aspectul raționalității în gândirea părintelui Dumitru Stăniloae, în studiul „Raționalitate, libertate și responsabilitate în gândirea părintelui Stăniloae¹³”.

Aspectul cunoașterii la Sfântul Iustin Popovici a fost cercetat mai mult din perspectiva pedagogică, decât din perspectiva teologică. În acest sens, în Serbia, a fost susținută o teză de doctorat

⁸ Nicolae Moșoiu, „«Dumnezeu ne-a făcut pentru a-L cunoaște». Scurtă introducere la *Theognosia* în gândirea Părintelui Profesor Dumitru Stăniloae”, în *Studii Teologice* S 3, II (2006) 4, pp. 56-92;

⁹ Ovidiu Sferlea, „Interpretarea și receptarea teoriei epectazei în gândirea Părintelui Dumitru Stăniloae”, în *Studii Teologice* S3, X (2014) 3, pp. 137-152. Publicat și în vol. Dumitru Megheșan et al. (coord.), *Academician Preot Profesor Dr. Dumitru Stăniloae...*, pp. 314-333.

¹⁰ Cristian Sonea, „Identitate și alteritate. Misterul și paradoxul cunoașterii de sine în teologia Părintelui Dumitru Stăniloae”, în vol. Pr. Lect. Univ. Dr. Nicolae Răzvan Stan, Dr. Lucian Dindirică (coordonatori), *Părintele Profesor Dumitru Stăniloae sau consonanța dintre dogmă, spiritualitate și Liturghie*, Editura Cetatea de Scaun, Editura Mitropolia Olteniei, Craiova, 2015, pp. 236-244.

¹¹ Doru Costache, „Colocviul fără sfârșit. Rațiunea de a fi a creației în gândirea părintelui Dumitru Stăniloae”, în vol. Teodor Baconsky, Bogdan Tătaru-Cazaban (coord.), *Dumitru Stăniloae sau paradoxul teologiei*, Editura Anastasia, București, 2003, pp. 183-244;

¹² Doru Costache, „Communio, Părintele Dumitru Stăniloae și rațiunea ecclesial-colocvială a existenței”, în *Studii Teologice* S 2, LIII (2001) 3-4, pp. 62-81.

¹³ Tache Sterea, „Raționalitate, libertate și responsabilitate în gândirea părintelui Stăniloae”, în *Anuarul FTOUB* (2002), pp. 240-250.

de către Rangel Stošić cu titlul *Conceptul pedagogic al educației morale în opera Avei Iustin și contemporaneitatea noastră*¹⁴. De asemenea, s-a publicat și o dizertație de Master, scrisă de dna Nevenka Pievaci, cu titlul *Educația divino-umană după Ava Iustin (Popovici)*¹⁵. Unele aspecte ale cunoașterii și ale rațiunii în opera Sfântului Iustin Popovici au fost studiate în următoarele studii: „Teo-umanismul în opera Părintelui Iustin Popovici” de Prof. Dr. Slagiana Ristici Gorgijev¹⁶, „Îndumnezeirea persoanei pe calea cunoașterii lui Dumnezeu și a cunoașterii de sine” de Iania Popovici Todorovici¹⁷. Aceste două studii nu tratează aspectele cunoașterii în opera Sfântului Iustin Popovici pe deplin, ci numai unele aspecte ale cunoașterii fără o aprofundare mai mare. O scurtă referire la gnoseologia Sfântului Iustin Popovici face și Părintele Andrew Louth în cartea *Gânditori ortodocși moderni*¹⁸. Cărți, teze de doctorat sau studii care aprofundează aspectele cunoașterii în opera Sfântului Iustin Popovici nu au fost găsite de către autorul acestei teze de doctorat. Cu alte cuvinte, contribuția Sfântului Iustin Popovici la gnoseologia ortodoxă nu a fost studiată până acum într-un volum mai mare. Intenționez ca această teză de doctorat să fie contribuția mea personală la cercetarea cunoașterii în gândirea Sfântului Iustin Popovici și a părintelui Dumitru Stăniloae.

În spațiul teologic românesc au apărut studii privind comparația dintre cei doi teologi, scrise de părintele Florin Toader Tomoioagă, și anume: „Dogmatica părintelui Dumitru Stăniloae

¹⁴ Ranjel Stošić, *Pedagoške koncepcije moralnog vaspitanja u delu Ave Justina i naša savremenost*, (teză de doctorat), Univerzitet u Niš, Filozofski fakultet, 2015.

¹⁵ Неვენка Пјевач, *Богочовечанска просвета по Ави Јустину (Поповићу)*, Храм Светог Великомученика Георгија у Бежанији, Београд, 2010.

¹⁶ Слађана Ристић Горпијев, „Теохуманизам у делу Оца Јустина Поповића”, în vol. *Отац Јустин Поповић, Живот и дело. Зборник са научног скупа*, Православна епархија врањска, Врање 2011, pp. 107-123.

¹⁷ Јања Поповић Тодоровић, „Обожње личности на пут богопознања и себепознања” în vol. *Отац Јустин Поповић, Живот и дело. Зборник са научног скупа...*, pp. 223-240.

¹⁸ Andrew Louth, *Gânditori ortodocși moderni...*, pp. 300-303.